

Demografinių įtampų tyrimo problema socialiniame lauke

Dovilė Krupickaitė

Vilniaus universitetas

El. paštas: dovile.krupickaite@gf.vu.lt

IVADAS

VU Bendrosios geografijos katedroje pradėti geografiniai Lietuvos socialinio lauko tyrimai (mokslinis tiriamasis darbas „Socialinio lauko teritorinės struktūros bei transformacijų vertinimas regioninės politikos kontekste“). Nors visuotinai priimto vieningo ir aprobuoto socialinio lauko apibrėžimo nėra, tačiau neabejotina, kad tai yra fundamentalus visuomeninis geografinis reiškinys, integralinis sociumo erdvinės raiškos fenomenas, apimantis gana sudėtingą įvairių sociumo raiškos pusių kompleksą (Kavaliauskas, 2001). Socialinis laukas reiškiasi ir kaip gravitacinis, ir kaip balansinis, tačiau pradiniam tyrimų etape buvo apsiribota balansinio lauko įtampų, liudijančių socialinių antinominių prieštarų tiriamame lauke disharmoniją, tyrimais. Realiai šios įtampos rodo tuos arealus, kuriuose yra daugiau ar mažiau silpnos, labiau pažeidžiamos, visuomeniniu, ūkiniu ar net gamtiniu aspektu probleminės valstybės ar analogiško masto teritorijos vietos.

Viena reikšmingiausių socialinių antinomijų reiškimosi klasių – demografinė. Gyventojai – būtina kiekvienos valstybės, visuomenės gyvavimo sąlyga, o duomenys apie jų demografinius požymius yra vieni svarbiausių valstybės raidos rodiklių. Teritorinė gyventojų demografinių charakteristikų sklaida formuoja tam tikrą demografinį lauką kaip bendro socialinio lauko komponentą, o demografinių antinomijų disharmonija – šio lauko įtampas.

Kokius demografinius požymius galima būtų išskirti kaip pamatinius, galinčius visapusiškai apibūdinti demografinį lauką ir kartu pasižyminčius antinomiskumu bei erdvinio raiškumu? Kokio didumo įtampas jie kuria? Kaip jas įvertinti? Tai pagrindiniai klausimai, į kuriuos būtina atsakyti prieš pradėnant Lietuvos balansinio demografinio lauko tyrimus.

Čia svarbu paminėti, kad demografinis laukas Lietuvoje nėra tirtas, juo labiau erdvinis jo aspektas, autorei nežinomi ir kitose šalyse atlikti tokio pobūdžio darbai. Tačiau šiuo atžvilgiu aktualūs sociologo R. Grigo (Grigas, 2001) eseistinio pobūdžio svarstymai apie „demografinių santykių bei procesų įtampų lauką“ Lietuvoje. Jį autorius išskiria dėl „demografinio disbalanso bei ilgalaikių depopuliacijos tendencijų išgalėjimo pavojingumo mūsų valstybėje“ ir nagrinėja kaip konkretizuojantį pavyzdį pristatydamas teoriją apie socialinės įtampos lauką. R. Grigas pabrėžia nesiekias „iki galo nubrėžti demografinių santykių bei procesų įtampos lauko esmę ir kontūrus“ ir analizuoja „reiškinų kokybinę pusę“, išskirdamas šešias demografines priešpriešas: migracija – sėslumas, inertiškoji dauguma – kūrybinė mažuma, vyresnioji karta – jaunesnioji karta, santuokos – ištuokos, sveikatingumas – nesveikata, gimstamumas – mirtingumas. Autorius nepaaiškina, kodėl šių priešpriešų tiek ir tokių, abejotinas antrosios ir trečiosios priešpriešos, kaip demografinių, išskyrimo pagrįstumas, tačiau jų interpretacija įdomi, nors ir diskutuotina.

DEMOGRAFINIO LAUKO PAŽINIMO YPATUMAI

Kaip balansinį socialinį lauką, taip ir jo komponentą – balansinį demografinį lauką, galima matuoti naudojant atitinkamus fizikinius rodiklius – intensyvumą, įtampą, slėgį, rišlumą bei iškreipimo greitį, leidžiančius išreikšti kiekybines jo charakteristikas (Kavaliauskas, 2001). Tačiau nemažiau svarbu išskirti šio lauko antinomijas, galinčias visapusiškai atskleisti jo ypatumus.

Demografai analizuoja daug gyventojų požymių, tačiau nemažai jų tiesiogiai susiję su ekonomine, socialine bei kultūrine šalies padėtimi (darbinė veikla, pajamos, išsilavinimas, pilietybė, religija ir kt.). Išimtinu demografijos kaip mokslo tyrimo objektu yra gyventojų reprodukcija (Valentei, Kvaša, 1989), todėl pamatinėmis laikytinos tiesiogiai ją lemiančios charakteristikos – lytis, amžius, sveikatos būklė, santuokinis statusas bei procesai – natūralus ir mechaninis gyventojų judėjimas. Jie tarpusavyje labai glaudžiai susiję ir vienas kitą sąlygoja, tačiau kiekvienas atspindi ir specifinius gyventojų visumos požymius, be to, yra susiję ir su dauguma kitų visuomeninių reiškinių bei procesų. Šie gyventojų būklės ir judėjimo požymiai apibūdinami atitinkamomis antoniminėmis poromis: vyrai – moterys, jaunimas – senimas, sveikatingumas – ligotumas, santuokos – ištuokos, gimstamumas – mirtingumas, migracinis mobilumas (judrumas) – sėslumas. Kokias kiekybines jų charakteristikas būtų galima analizuoti tiriant demografinį lauką?

Vyrai – moterys. Kiekvienoje populiacijoje, taip pat ir žmonių, turi būti tam tikras vyriškos ir moteriškos lyties asmenų skaičiaus santykis, kad vyktų reprodukcija, išliktų ar gausėtų populiacija. Greta grynai reprodukcinio vaidmens vyrų ir moterų skaičiaus santykis turi ir didelę socialinę reikšmę, todėl svarbu įvertinti tiek bendras proporcijas, tiek skaičiaus santykį tam tikrose amžiaus grupėse. Nors berniukų gimsta daugiau, tačiau ilgainiui santykis išsilygina, o vyresnėse amžiaus grupėse, ypač išvystyto ūkio šalyse (ir Lietuvoje), moterų būna daugiau. Optimalų arba palankų santykį sąlygoja daug dalykų – tai ir biologiniai, kultūriniai ir kt. veiksniai. Kokį santykį galima būtų įvardyti optimaliu arba palankiu Lietuvai, t. y. koks nekuria disharmonijos? Demografų manymu, santykinis moterų dalies perviršis, palyginus su vyrų dalimi, neturėtų sudaryti daugiau 1%; 1–3% rodo vidutinį, daugiau negu 3% – nemažą lyties struktūros disproporciją (Čepulienė, 1989), stiprinančią demografinę įtampą. Antra vertus, lygiai tiek pat nepalankus būtų ir vyrų dalies perviršis (Lietuvoje būdingas tam tikroms amžiaus grupėms kaimo vietovėse). Gyventojų reprodukcijai svarbus lyčių santykis reprodukciniam amžiuje (15–49 m.), tačiau

šiuo atveju nei vienos, nei kitos lyties asmenų perviršio neturėtų būti. Vienos kurios lyties asmenų perviršio didumas ir turėtų tapti pagrindiniu rodikliu analizuojant lyties struktūros disharmoniją.

Jaunimas – senimas. Gyventojų amžiaus grupių santykis yra bene svarbiausias ne tik gyventojų reprodukcijai, bet ir visuomenės socialinei-ekonominei gerovei užtikrinti. Pagrindiniais šios antinomijos rodikliais turėtų būti santykinės jaunų ir pagyvenusių žmonių grupių dalys, lyginant su viduriniojo amžiaus grupės dalimi arba su visu gyventojų skaičiumi. Demografai pagal amžių išskiria tris pagrindines gyventojų grupes – vaikus, suaugusiuosius ir pagyvenusius žmones, nors yra daug įvairių grupavimo pagal amžių variantų. Daugelyje šalių statistinė vaikystės riba laikoma 14, o senatvės – 60 metų, todėl skiriamos 0–14 (vaikai), 15–59 (suaugusieji) bei 60 metų ir vyresnių (pagyvenę ir seni) gyventojų grupės. Dažnai amžiaus grupių ribos tapatinamos su žmonių darbingumu, t. y. skiriamos iki darbingo, darbingo ir pensinio amžiaus žmonių grupės, kurios reglamentuojamos įstatymiškai, taip susiejant demografinius ir socialinius aspektus (Lietuvoje iki 1995 m. vyrų darbingas amžius buvo 16–59, moterų – 16–54 metai; nuo 1995 m. darbingas amžius ilginamas 2 mėn. per metus vyrams ir 4 mėn. per metus moterims). Todėl kaip rodiklius būtų prasminga naudoti vaikų (iki darbingo) ir pensinio amžiaus žmonių skaičių arba iki darbingo ir darbingo amžiaus asmenų (vaikų priklausomybės koeficientas) bei pensinio ir darbingo amžiaus asmenų santykinius skaičius (senų žmonių priklausomybės koeficientas). Socialinės-ekonominės gerovės aspektu įdomus dirbančiųjų bei bendras išlaidomų gyventojų santykis. Tiesa, pastaruoju atveju gali būti skaičiuojami ir neįgalūs asmenys, todėl šis rodiklis apimtų dvi antinomijas. Pagal JT klasifikaciją, gyventojai laikomi senais, kai vyresni nei 65 m. amžiaus gyventojai sudaro daugiau kaip 7% (Kvaša, Joncev, 1995).

Nepalankiausia visuomeninė situacija susiklosto gyventojams senstant. Dažniausiai senstančios (senos) visuomenės požymiu laikoma didesnė nei 12% vyresnių negu 60 m. amžiaus gyventojų dalis (Kano-pienė, 1997). Kad būtų užtikrintas stabilus gyventojų skaičius, vaikų dalis turi būti ne mažesnė už senų ir pagyvenusių gyventojų dalį, arba maždaug 25% (Čepulienė, 1989). Tačiau jaunų ir senų gyventojų grupių įvertinimas nėra toks paprastas uždavinys, kadangi galimos įvairios kombinacijos, turinčios ir teigiamų, ir neigiamų pasekmių visuomenės raidai. Gerėjant gyvenimo sąlygoms, gyventojų sveikatingumui, gerėja ne tik vyresnio amžiaus žmonių sveikata, ilgėja gyvenimo trukmė (kartu daugėja vyresniojo amžiaus žmonių), bet ir ilgėja darbingas amžius, – taigi vyresniojo amžiaus žmonės ilgiau būna socialiai aktyvūs. Demografai skiria du gyventojų senėjimo

tipus: 1) senėjimas iš viršaus, kai didėja senų ir pagyvenusių žmonių dalis ilgėjant gyvenimo trukmei; 2) senėjimas iš apačios, kai mažėja vaikų ir paauglių mažėjant gimstamumui (Čepulienė, 1989). Pastarojo tipo vyravimas labiausiai socialiai nepalankus. Analizuojant demografinį Lietuvos lauką pagal nevienodą vyrų ir moterų pensinį amžių, kaip rodiklį patogiau naudoti gyventojų dalies tam tikrose amžiaus grupėse santykį, pirmiausiai įvertinant vaikų ir senų žmonių grupių dalis.

Sveikatingumas – ligotumas. Gyventojų sveikatos būklė neabejotinai daug pasako apie visuomenės gyvybingumą. Tačiau šis rodiklis yra bene labiausiai ginčytinas, kadangi nėra aiškių sveikatingumo ar ligotumo kriterijų. Dažniausiai remiamasi Pasaulinės sveikatos organizacijos pateiktu apibrėžimu: „Sveikata yra nedarbingumo nebuvimas. Nedarbingumas yra ribotos žmogaus galimybės (sugebėjimai) atlikti veiksmus, kurie laikomi normaliais, įprastais kiekvienam individui“ (citata iš: Kanopienė, 2001). Tačiau demografinėje statistikoje ir analizėse naudojami tik vadinamieji „negatyvieji“ – sergamumo – rodikliai, o duomenų apie gyventojų sveikatingumą dažniausiai nėra arba jie netiesioginiai. Tai labai sumažina įtampų vertinimo galimybę.

Sergamumas apibūdinamas keletu rodiklių: ligų paplitimu, ligų apimties, vidutinės atvejo trukmės bei atvejo lemtingumu, be to, svarbu įvertinti ir gyventojų neįgalumą. Vertinant gyventojų sveikatos būklę, naudojami vidutinės sveiko būsimo gyvenimo trukmės ir vidutinės būsimo gyvenimo trukmės be invalidumo rodikliai, rodantys vidutinį metų skaičių, kurį individas gali tikėtis nugyventi neblogėjant sveikatai ir nebūnant invalidu (Kanopienė, 2001). Būsimo gyvenimo trukmė taip pat gali daug pasakyti apie gyventojų sveikatingumą. Kalbant apie gyventojų reprodukciją aktualūs galėtų būti ir (ne)vaisingumo rodikliai. Tačiau nėra tokių duomenų, kurie parodytų, kiek visuomenėje yra sveikų, santykinai sveikų ar ligotų gyventojų, nėra ir universalių sveikatingumo ir ligotumo kriterijų. Vertinant sveikatingumo – ligotumo antinomiją bene universaliausias turėtų būti vidutinės sveiko būsimo gyvenimo trukmės rodiklis, jo kiekybinių charakteristikų nuokrypio nuo tam tikro (šalies) vidurkio analizė.

Santuokos – ištuokos. Gyventojų reprodukcijai labai svarbus šeimų stabilumas, kurį turėtų atspindėti santuokų bei ištuokų rodikliai. Santuoka yra vadinama legali skirtingų lyčių asmenų sąjunga, ištuoka – jos nutraukimas. Legalumas įtvirtinamas įstatymais. Oficiali statistika fiksuoja tik šias santuokas ir ištuokas, tuo tarpu realiai egzistuoja ir kitokių santuokai analogiškų skirtingų lyčių sąjungų, kada sudaroma šeima. Demografijoje pagrindinis šeimos požymis yra jos funkcijos, visų pirma reprodukcinė,

o juridinis santuokos įforminimas nėra esminis požymis (Čepulienė, 1989). JT šeimą apibrėžia kaip grupę žmonių, susijusių santuokos ar giminytės ryšiais, gyvenančių kartu ir vedančių bendrą biudžetą (citata iš: Čepulienė, 1989). Taigi pagrindiniais šeimos požymiais laikytini giminytės arba santuokos ryšiai, gyvenimas kartu ir bendro ūkio vedimas. Yra neatitinkimų ir kalbant apie ištuokas, kadangi faktinės ištuokos ne visuomet registruojamos juridiskai. Be to, neretai tuokiamasi ar išituokiamama ne vieną kartą, dalis asmenų apskritai niekuomet nesukuria šeimos arba tampa našliais. Į visus šiuos veiksnius svarbu atsižvelgti vertinant santuokų – ištuokų antinomiją. Duomenis apie faktines santuokas ir ištuokas arba šeimų sukūrimą ir iširimą, taip pat apie šeimų skaičių gali suteikti tik specialūs tyrimai ar gyventojų surašymai. Vis dėlto oficialios statistikos pateikiami duomenys, net ir pastaruoju metu vis labiau populiarėjant neregistruotoms santuokoms, yra svarbūs socialiniu aspektu, kadangi visuomenei svarbu ne tik stabili faktinė šeima, bet ir jos socialinis statusas, kurį įtvirtina santuokos registracija. Be to, ištuokų skaičius, ypač santykyje su santuokų skaičiumi, neblogai atspindi santuokų stabilumą, todėl santuokų – ištuokų antinomijos rodikliu turėtų būti vadinamasis specialusis ištuokų koeficientas, kai ištuokų skaičius lyginamas su santuokų skaičiumi per tam tikrą laikotarpį. Vertinant įtampas dar svarbu atsižvelgti į papildomas charakteristikas – pirmosios santuokos, santuokų trukmės, bendruosius santuokų ir ištuokų koeficientus, vedybų rinką (t. y. tam tikrų gyventojų lyties ir amžiaus proporcijas), santuokinių ir nesantuokinių vaikų buvimą (tiesa, pastarųjų skaičių didina atsitiktinis veiksnys, nes dėl teisinių aplinkybių poroms labiau apsimoka auginti vaikus neįregistravus santuokos).

Gimstamumas – mirtingumas. Tiek gimstamumas, tiek mirtingumas yra tiesiogiai susiję su gyventojų pasiskirstymu pagal amžių, nes gimstamumas yra pagrindinis gyventojų amžiaus struktūrą formuojantis veiksnys, o mirtingumas – antrasis pagal reikšmę (Čepulienė, 1989) ir atvirkščiai – gimstamumo ir mirtingumo apimtys labai priklauso nuo gyventojų amžiaus struktūros. Pripažįstama, kad didesnis gimstamumas (ypač tai aktualu išvystyto ūkio šalyse) ir mažesnis mirtingumas yra teigiamas visuomenės požymis, tačiau svarbiausiu šios antinomijos rodikliu turėtų būti ne santykiniai gimusiųjų ir mirusiųjų skaičiai (vadinamieji bendrieji mirtingumo ir gimstamumo koeficientai), o gimusiųjų ir mirusiųjų skaičiaus skirtumas, vadinamasis natūralus gyventojų prieaugis. Tik esant didesniam gimusiųjų nei mirusiųjų skaičiui, t. y. gausėjant gyventojų, yra užtikrinamas visuomenės vystymasis. Todėl natūralus prieaugis ir turėtų būti pagrindinis šios antinomijos ro-

diklis. Gimstamumo ir mirtingumo rodikliai yra svarbūs dar ir todėl, kad duomenys apie juos yra bene tiksliausi, todėl leidžia susidaryti objektyviausią vaizdą apie visuomenės būklę.

Migracinis mobilumas (judrumas) – sėslumas. Gyventojų mechaninis judėjimas (migracija) yra svarbus demografinis rodiklis, kadangi nuo jo labai priklauso gyventojų struktūra, o ypač – mažai prognozuojami, greitai jos kitimai, nes migracija greičiau už kitus demografinius reiškinius atspindi visuomeninius pokyčius. Tiek migracinis gyventojų mobilumas, tiek ir sėslumas yra priešaringai vertintinos charakteristikos, kadangi ir labai didelis, ir labai mažas migracinis mobilumas gali rodyti nepalankią visuomenės būklę. Nėra universalių ribų, rodančių palankų ar nepalankų migracinį mobilumą. Nepalankiausią socialinę ūkinę visuomenės būklę tam tikroje teritorijoje rodo išvykusių gyventojų skaičiaus perviršis (neigiamas migracijos saldo; analogiškai kaip ir neigiamas natūralus prieaugis), lyginant su atvykusiųjų skaičiumi (ir atvirkščiai, atvykusiųjų perviršis rodytų esamą palankią būklę, nors ilgainiui didelis atvykusiųjų skaičius ją gali ir bloginti), todėl migracijos saldo ir turėtų būti pagrindinis šios antinomijos rodiklis. Antra vertus, migracijos būna vidinės ir išorinės, todėl valstybės mastu bus skaičiuojamas tik migracijų į užsienį saldo, tuo tarpu miestams ar savivaldybėms migracijos saldo skaičiuojamas išvykusį kitas teritorijas (tiek vidinė, tiek išorinė valstybės mastu). Taigi nemažiau svarbus migracinio mobilumo ar sėslumo rodiklis būtų ir migravusiųjų tiek teritorijos viduje, tiek į kitas teritorijas dalis nuo visų gyventojų skaičiaus (vadinamieji bendrieji migracijos bei atvykimų/išvykimų intensyvumo koeficientai). Vertinant migracijos apimtį svarbu turėti galvoje ir duomenų tikslumą, kadangi tiek vidinės, tiek išorinės migracijos apimtys nefiksuoja visiška tiksliai. Pirmosios dėl to, kad sumažėjus gyvenamosios vietos registracijos reikšmei socialiniame gyvenime ne visi persikėlimai yra registruojami, o antrosios dėl nelegalios migracijos.

Kaip jau minėta, vienas svarbiausių reikalavimų demografinio lauko antinomijoms – tai erdvinė jų raiška, suteikianti galimybę geografiniam socialinio lauko tyrimui. Gyventojai, kaip ir jų demografinės charakteristikos, faktiškai kiekvienu laiko momentu gali būti fiksuoti erdvėje, nors dažniausiai siejami su gyvenamąja vieta ar teritoriniais-administraciniais vienetais. Atrodytų, kad geografiniam gyventojų tyrimui didesnių sunkumų neturėtų būti, tačiau praktiniams tyrimams reikalingus duomenis renkant ir apibendrinantis Statistikos departamentas daugelį duomenų pateikia gana stambiais teritoriniais vienetais (smulkiausi – rajonai/savivaldybės bei miestai). Dalis duomenų (ypač apie gyventojų sveikatos būklę) dėl savo specifikos apskritai nerenkami arba apibendrinami tik visos šalies mastu. Visa tai labai apriboja analizių spektrą.

BENDRA LIETUVOS DEMOGRAFINIO LAUKO CHARAKTERISTIKA

Demografinė būklė Lietuvoje, kaip ir daugelyje Europos valstybių, o ypač posovietinėse, kurios patiria radikalias visuomenines permainas, kelia vis didesnę susirūpinimą. Mažėja ne tik gyventojų skaičius, blogėja ir reproduktyvumo savybės: mažėja gimstamumas, santuokų skaičius, didėja sergamumas, blogėja lytinė struktūra ir kt. Kokiomis bendriausiomis kiekybinėmis charakteristikomis pasižymi Lietuvos demografinis laukas?

Vyrų ir moterų santykis Lietuvoje yra gerokai iškreiptas, t. y. moterų perviršis siekia net 3,2% (2001 metų visuotinio gyventojų surašymo duomenimis, moterys sudaro 53,2% visų gyventojų). Dar didesnė problema yra miestuose, kur moterų perviršis siekia 4,0%, tuo tarpu kaimuose jis sudaro 1,7%; ryškesnių regioninių gyventojų lytinės struktūros skirtumų nepastebėta. Svarbu ir tai, kad tendencijos nerodo būklės gerėjimo, nes 1989 m. moterų perviršis tebuvo 2,7%.

Gyventojų struktūra pagal amžių taip pat nėra palanki gyventojų reprodukcijai – iki darbingo amžiaus gyventojai 2001 m. pradžioje tesudarė 20,7% visų gyventojų, kai tuo tarpu pensinio amžiaus gyventojai – net 20,2% (t. y. gerokai daugiau nei 12%). Svarbu tai, kad šie skaičiai nuolat kinta nepalankia kryptimi (pvz., 1990 m. pradžioje iki darbingo amžiaus gyventojų buvo 24,0%, o pensinio – 19,1%).

Gyventojų sveikatos būklė Lietuvoje, remiantis statistikos duomenimis, gali būti vertintina priešaringai: nors ligonių apsilankymų ligoninėse ir ambulatorijose skaičius nuolat mažėja (1995 m. kiekvienas Lietuvos gyventojas poliklinikoje ar ambulatorijoje apsilankė 6,2 karto, 1999 m. – 6,0 kartus), tačiau ryškūs apsilankymų rajonuose ir miestuose skirtumai (Skuodo ir Šiaulių rajonų savivaldybėse šis rodiklis tebuvo 3,3, tuo tarpu Kaune – 8,4, Vilniuje – 8) verčia abejoti duomenimis apie gyventojų sveikatos būklę; greičiau jie atspindi galimybę apsilankyti pas gydytojus. Reprezentatyvesni būtų duomenys apie gyvenimo trukmę, kuri po dešimtojo dešimtmečio viduryje buvusio nuosmukio gerokai išaugo ir 2000 m. viršijo 1989 m. reikšmes (2000-aisiais gimę berniukai turėtų gyventi vidutiniškai 67,62 metų, mergaitės – 77,93, 1989 m. – atitinkamai 66,94 ir 76,33), o tai rodo gerėjančią tiek sveikatos, tiek ir bendrą gyventojų socialinę būklę. Išsamesnių duomenų apie gyventojų sveikatos būklę Statistikos departamentas nepateikia (duomenys apie sergamumą įvairiomis ligomis šiuo atveju neaktualūs).

Kaip jau minėta, per pastarąjį dešimtmetį mažėja tiek santuokų, tiek ištuokų. Santuokų maksimumas buvo 1990 m. – 9,8 (šie ir kiti duomenys apskaičiuoti tūkstančiui gyventojų), ištuokų – 1991 m. (4,1), o

2000-aisiais atitinkamai – 4,8 ir 3,1, tačiau ištuokų skaičius, tenkantis 100-ai įregistruotų santuokų, reikšmingai išaugo nuo 35,1 (1990 m.) iki 64,6 (2000 m.). Šiek tiek daugiau santuokų didžiuosiuose miestuose, kuriuose daugiau jaunų žmonių, tačiau ryškesnių regioninių skirtumų tarp santuokų ir ištuokų apimčių nepastebėta.

Daugiausia rūpesčio Lietuvoje kelia nuolat mažėjantis gimstamumas bei natūralus gyventojų prieaugis. Jeigu 1990 m. tūkstančiui gyventojų teko 15,4 gimusiųjų, 1995 m. – 11,4, tai 2000-aisiais – jau tik 9,7. Ypač sparčiai gimstamumas mažėja miestuose, be to, labai ryški ir regioninė diferenciacija: rodikliai šiek tiek aukštesni vakarinėje šalies dalyje, o mažiau – rytinėje. Šiek tiek optimizmo suteikia po truputį mažėjantis mirtingumas: 1995 m. mirusiųjų tūkstančiui gyventojų teko 12,5, o 2000-aisiais – 11,1. Didžiausias mirtingumas kaimo vietovėse ir ypač rytinėje Lietuvos dalyje. Nepaisant mažėjančio mirtingumo, natūralus gyventojų prieaugis beveik visose savivaldybėse, kaip ir visoje šalyje, yra neigiamas ir toliau nuolat mažėja (1990 m. buvo 4,6, 1995 m. – –1,1, 2000 m. – –1,4). Ypač bloga būklė šalies rytuose – Zarasų rajone šis rodiklis 2000 m. tesiekė –8,0, tuo tarpu aukščiausias natūralus prieaugis tais metais buvo Alytuje – net +3,5.

Kalbant apie gyventojų mobilumą valstybės mastu, kaip jau minėta, svarbiausia – teigiamas migracijos saldo, tačiau Lietuvoje tendencijos labai prieštaringos. Nuo 1992 m., iš Lietuvos išvykus didelei daliai nelietuvių kilmės Lietuvos gyventojų (visų pirma į NSV valstybes), migracijos saldo reikšmės vis gerėjo ir 1999 m. jis buvo gana aukštas (+1310). Tačiau 2000 m., net neįvertinus nelegalios migracijos, migracijos saldo buvo gana žemas (–1106), 2001 m. net –2559. Daugėja išvykstančiųjų tiek į NSV šalis, tiek ir į kitas valstybes, tuo tarpu atvykstančiųjų skaičius lieka gana stabilus. Šalies viduje didžiausios neigiamos migracijos saldo reikšmės didžiuosiuose miestuose, ir tai susiję tiek su didesniu gyventojų mobilumu (daugiau išvyksta gyventi į užsienį), tiek ir su suburbanizacijos ar net dezurbanizacijos tendencijomis. Pastarąjį faktą įrodo teigiamas migracijos saldo aplink didžiuosius miestus esančiose rajonų savivaldybėse.

IŠVADOS

1. Teritorinė gyventojų demografinių charakteristikų sklaida formuoja tam tikrą demografinį lauką kaip bendro socialinio lauko komponentą, o demografinių antinomijų disharmonija – šio lauko įtampas.

2. Pamatinėmis demografinio lauko charakteristikomis laikytinos tos, kurios tiesiogiai lemia gyventojų reprodukciją, – tai lytis, amžius, sveikatos būklė, santuokinis statusas, natūralus ir mechaninis

gyventojų judėjimas. Šie gyventojų būklės ir judėjimo požymiai apibūdinami atitinkamomis antoniminėmis poromis: vyrai – moterys, jaunimas – senimas, sveikatingumas – ligotumas, santuokos – ištuokos, gimstamumas – mirtingumas, migracinis mobilumas (judrumas) – sėslumas. Vienas svarbiausių reikalavimų demografinio lauko antinomijoms – tai erdvinė jų raiška, suteikianti galimybę geografiniam socialinio lauko tyrimui.

3. Išskirtų demografinio lauko antinominių porų analizei naudotini šie rodikliai: vienos ar kitos lyties asmenų dalies perviršio dydis; gyventojų dalies tam tikrose amžiaus grupėse santykis; vidutinės sveiko būsimo gyvenimo trukmės kiekybinių charakteristikų nuokrypis nuo tam tikro (šalies) vidurkio; specialusis ištuokų koeficientas, kai ištuokų skaičius lyginamas su santuokų skaičiumi per tam tikrą laikotarpį; natūralus prieaugis; migracijos saldo (tiek į užsienį, tiek ir tarp administracinių teritorinių vienetų) bei vadinamieji bendrieji migracijos ir atvykimų/išvykimų intensyvumo koeficientai.

4. Bendra pasirinktų demografinių įtampų rodiklių Lietuvoje apžvalga patvirtina vis didesnį susirūpinimą keliančią šalies demografinę būklę: nesubalansuota gyventojų struktūra pagal lytį ir amžių, nepalankūs reprodukcijai santuokų ir ištuokų, gimstamumo ir mirtingumo santykiai. Kiek sunkiau įvertinti vidinių migracinių gyventojų mobilumą, tačiau ypač nepalankus gana didelis neigiamas išorinis migracinis saldo.

Gauta 2002 01 31
Parengta 2002 10 11

Literatūra

- Čepulienė M. (1989). *Gyventojų skaičiaus ir sudėties tyrimo metodologiniai klausimai*. Mokymo priemonė. Vilnius, Demografinės tendencijos 1990–1999. (2000). Vilnius, Statistikos departamentas.
- Grigas R. (2001). *Sociologinė savivoka. Specifika, metodai, lituanizacija*. Vilnius: Rosma.
- Kanopienė V. (1997). *Demografija: pagrindinės sąvokos ir rodikliai*. Vilnius: Vilniaus universitetas.
- Kanopienė V. (2001). Gyventojai, sveikata ir sveikatos politika. J. Rimkutė (red.). *Zmogaus socialinė raida*. Vilnius: Homo liber. 61–79.
- Kavaliauskas P. (2001). Socialinio lauko pažinimo problema. *Geografija*. 37(1): 44–48.
- Kvaša A. J., Joncev V. A. (red.) (1995). *Sovremennaja demografija*. Moskva: Izdatelstvo Moskovskogo universiteta.
- Lietuvos apskritys. Ekonominė ir socialinė raida*. (2001). Vilnius, Statistikos departamentas.
- Lietuvos statistikos metraštis 2000*. (2001). Vilnius, Statistikos departamentas.
- Demografinis metraštis 2000*. (2001). Vilnius, Statistikos departamentas.
- Valentei D. I., Kvaša A. J. (1989). *Osnovy demografiji*. Moskva: Mysl.

Dovilė Krupickaitė

**THE PROBLEM OF INVESTIGATION OF
DEMOGRAPHIC TENSIONS IN THE SOCIAL FIELD**

S u m m a r y

The territorial distribution of demographic characteristics forms a certain demographic field as a component of a general social field, whereas a disharmony of demographic antinomies is responsible for tensions in this field. In the initial stage of concrete (Lithuanian) investigations of a balance demographic field, it is important to establish the basic demographic indices that would fully characterize the demographic field and be autonomous and spatially expressive, to determine the tensions they are able to induce, and how they should be estimated.

For analysis of distinguished antinomian pairs of demographic fields (men – women, youth – old age, healthiness – sickness, marriages – divorces, birth rate – death rate, migrational mobility – settled way of life) the fol-

lowing indices should be used: the excess numbers of subjects of either sex; population ratio in certain age groups; deviation of life expectancy quantitative characteristics from the average value in the country; specific coefficient of divorces, when the number of divorces is compared with the number of marriages during a certain time frame; natural increment; migration saldo (with foreign countries and among administrative territorial units) and the so-called general coefficients of migration and arrival/departure.

A general review of the chosen indices of demographic tensions in Lithuania confirms the aggravated demographic situation in the state: an unbalanced structure of the population in terms of age and sex and unfavorable for reproduction ratios of marriages *versus* divorces and birth rate *versus* death rate. It is rather difficult to evaluate the internal migrational mobility of the population, however a rather great external migration saldo is especially unfavorable.